

حرمت و کرامت زن در خانواده از نگاه امام رضا(ع)

علی جلائیان اکبرنیا^۱، محمدرضا محمدی^۲

چکیده

مکاتب مختلف تلاش می‌کنند نوعی از سبک زندگی را بر اساس مبانی و ایدئولوژی خویش ارائه کنند. اسلام نیز با محوریت قرآن و عترت، سبک زندگی اثربخشی را عرضه می‌کند. در نسخه ارائه‌شده از سوی اسلام زن جایگاه ویژه و اثربخشی دارد و حفظ کرامت وی در ایفای این نقش بسیار مؤثر است. امامان معصوم(ع) و از آن میان امام رضا(ع) حرمت و کرامت بانوی مسلمان را در منظومه فکری اسلام به روشنی ترسیم کرده‌اند. این پژوهش در پی آن است که تصویر ارائه‌شده از سوی امام رضا(ع) برای یک بانوی مسلمان را از لحاظ حرمت و کرامت واکاوی کند. شناخت کرامت و جایگاه زن در جامعه اسلامی از آن روی ضرورت دارد که باعث هویت بخشی به زن مسلمان و دوری از سرسپردگی به فرهنگ‌های غیردینی می‌شود. جستار حاضر کرامت واقعی زن را در عملی کردن و سر سپردن به دستورات دین درباره خود، خانواده و جامعه می‌داند و معتقد است زن و مرد در خلقت مساوی‌اند، اما روحیه لطیف و حساس زن حراستی ویژه می‌طلبد. کرامت زن به دست خود و اجتماع حفظ می‌شود و چگونگی تعامل فردی و اجتماعی با وی در این زمینه بسیار مؤثر است. زن با توجه به ساختار روحی و جسمی خاص از شخصیتی ویژه برخوردار است. نوع نگرش به زن، حضور وی در جامعه، ازدواج، روابط با همسر، شغل و تأمین مالی از مسائل مهمی است که چگونگی حفظ کرامت زن در هر یک از آنها از سوی امام هشتم ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی

زن، کرامت، خانواده، سبک زندگی، امام رضا(ع)

مقدمه

انسان یگانه مخلوق خداوند است که از جن و ملک جایگاهی والاتر یافته است. این قرب و منزلت با تعبیراتی منحصر به فرد در قرآن کریم دیده می‌شود: «لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم» (التین/۴): که ما انسان را در بهترین صورت و نظام آفریدیم. خداوند انسان را مرتبه‌ای فراتر از دیگر موجودات بخشیده است. «و نفخت فیہ من روحی فقعوا له ساجدین» (الحجر/۲۹): و در او از روح خود یک روح شایسته و بزرگ دمیدم، همگی برای او سجده کنید. حضرت حق انسان را از ملائکه هم بالاتر برده و او را جانشین خود در زمین قرار داده است؛ «انی جاعل فی الارض خلیفه» (بقره/۳۰): من در روی زمین، جانشین/ نماینده‌ای قرار خواهم داد. این کرامت از جانب پروردگار عالم به انسان عطا شد. «ولقد کرمننا بنی آدم» (الاسرا: ۷۰): ما بنی آدم را گرمی داشتیم. و این شرافت و کرامت در سایه پرهیزکاری و تقوای برای او باقی است و تا زمانی که در مسیر طاعت حق تعالی سیر کند از این جایگاه بهره‌مند است.

در تبیین کرامت انسان نوشته‌های فراوانی فراهم آمده است ولی نگاه ویژه به حفظ کرامت زن و آن هم فقط از نگاه امام رضا^(ع) پیشینه پررنگی ندارد. پرسش اصلی این است که به‌واقع آیا زن در نظام فکری اسلام دارای حرمت و کرامتی ویژه است؟ آیا روحیه ویژه زن و حفظ کرامت وی در دستورات دینی در حوزه خانواده مورد توجه بوده است؟ ضرورت بیان و واکاوی موضوع بدین دلیل است که امروزه سبک‌های مختلف زندگی با مبانی گوناگونی ارائه می‌شود و هر یک برای زن جایگاهی را معرفی می‌کنند و گاه اسلام را به بهانه نادیده انگاشتن و گاه ظلم به مقام زن نقد می‌کنند. این در حالی است که اسلام برای زن در نظام اجتماعی و خانواده جایگاهی ویژه قایل است و این جایگاه را با توجه به ویژگی‌های خاص زنانه و با حفظ کرامت وی ارائه نموده است.

جستار حاضر می‌کوشد ضمن بیان ضرورت حفظ کرامت زن نمونه‌های مختلفی را که امام رضا^(ع) بر حفظ حرمت و کرامت زن در خانواده تأکید نموده‌اند بازخوانی و بررسی کند.

کرامت در لغت و اصطلاح

برای واژه «کرامت» معانی گوناگونی ذکر شده است که به جمع‌بندی معنا و اقسام کرامت در قالب نظرات لغت‌شناسان و فرهنگ‌نویسان اشاره می‌شود:

خلیل فراهیدی کرامت را به شرافت و شریف بودن معنا کرده است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵: ۳۶۸).

ابن فارس، یکه‌تاز تبیین معنای اصلی لغت با دقت در معنای کرم دو باب برای آن بیان می‌کند: شرافت نفسانی یا شرافت اخلاقی و کریم را که از اسماء الهی است به بخشاینده گناهان بندگان معنا کرده است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۵: ۱۷۱ و ۱۷۲).

جوهری نیز کرم را متضاد با پستی و لثامت معنا کرده است (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۵: ۲۰۱۹).

راغب اصفهانی در تعریف کرم به معنای دوم که از ابن فارس نقل شد اشاره کرده و گفته است: «بخشش و نعمت دادن، هرگاه انسان با واژه کرم وصف شود، در آن صورت اسمی است برای اخلاق و افعال پسندیده‌ای که از انسان ظاهر می‌شود. واژه کریم تا وقتی که آن اخلاق و رفتار از کسی ظاهر نشود، اطلاق نمی‌شود. وی با اشاره به آیه «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» می‌افزاید: این نیز به همین معناست، چه این که کرم کارهای پسندیده است و اکرم و اشرف کارها، کاری است که رضای خدا در آن قصد شده باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۴۲۹).

ابن اثیر نیز به معنای یاد شده اشاره کرده با این تفاوت که کریم را دربردارنده همه انواع خیر، نیکی، شرف و فضیلت‌ها معنا می‌کند و می‌گوید: «کریم کسی است که خویشتن را از آلودگی به هر آنچه مخالفت و عصیان پروردگار است، منزّه و دور می‌گرداند (ابن اثیر، ۱۳۶۴، ج ۲: ۵۳۵).

ابن منظور نیز در ترجمه این واژه مانند ابن اثیر عمل کرده (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۱۲: ۵۱۰) و طریحی «کریم» را صفت چیزی دانسته که رضایت عقلا را جلب کرده است و حمد و ثنا را برمی‌انگیزد (طریحی، ۱۴۰۸، ج ۶: ۱۵۲). در قاموس قرآن نیز کرامت در لغت به معنای بزرگواری و شرافت، بخشندگی و سخاوت، ارزشمند بودن و عزیز بودن و مانند آن است (قرشی: ۱۰۳).

در میان لغت‌نامه‌های فارسی، لغت‌نامه دهخدا برای کرامت چند معنا ارائه کرده است که

اولی معنای اصطلاحی و دو معنای دیگر یکی اکتسابی و دیگری ذاتی است: ۱. چیزهای عجیب و شگفت‌انگیز و کارهای خارق‌العاده که از برخی بزرگان اهل معنویت احیاناً سر می‌زند و به اصطلاح از آن به کرامات یاد می‌شود. ۲. بزرگی ورزیدن، جوانمرد گردیدن، سخاوت، نواخت احسان و بزرگواری و بخشندگی و داد و دهش. ۳. سرفرازی، ارجمندی، بزرگواری، رفعت، بزرگی و عزت (دهخدا، ۱۳۳۶، ذیل مدخل کرامت).

در جمع‌بندی آنچه آمد باید گفت که کرامت شرافت نفسانی است که در مقابل پستی و لثامت نفس است و به تعبیر برخی از معاصران: «کرامت همان نزهت از پستی و فرومایگی است. کریم غیر از کبیر و عظیم است. کریم معنایی دارد که شاید در فارسی معادل بسیط نداشته باشد. خدای سبحان محدوده عالم طبیعت و اعتبارات آن را در برابر کرامت دانست و از آن به‌عنوان دنیا تعبیر کرد، چون دنائت در برابر کرامت و دنی در مقابل کریم است» (جوادی آملی، ۱۳۶۶: ۲۱).

اقسام کرامت

کرامت را می‌توان از لحاظ ذاتی و اکتسابی بودن دو قسم دانست:

۱) کرامت ذاتی و خدادادی که این کرامت در آفرینش تمام انسان‌ها وجود دارد؛ «لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم» (التین/۴): ما انسان را در بهترین صورت و نظام آفریدیم. این کرامت باید بدون در نظر داشتن دین و آیینی خاص پاس داشته شود و تا زمانی که انسان در مسیر حق تعالی است و این کرامت را خود خدشه‌دار نکرده، وجود دارد.

۲) کرامت اکتسابی که به دست آوردن آن با تلاش و برنامه‌ریزی، مبتنی بر آموزه‌های دینی حاصل می‌شود.

سیره و رفتار اولیای دین و از آن میان حضرت رضا^(ع) بیانگر اهمیت پاسداشت کرامت انسانی است؛ چه کرامت ذاتی و چه کرامت اکتسابی. حکایت یکی از اهالی بلخ که در سفر حضرت رضا^(ع) به خراسان همراه ایشان بوده است، به‌روشنی گویای سیره حضرت در کرامت بخشی به انسانیت انسان‌هاست.

كنت مع الرضا عليه السلام في سفره إلى خراسان فدعا يوما بمائدة له فجمع

عليها موالیه من السودان وغيرهم. فقلت: جعلت فداک لو عزلت لهؤلاء مائة؟ فقال: مه إن الرب تبارک وتعالی واحد والام واحدة والأب واحد والجزاء بالاعمال (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۸: ۲۳۰، ح ۲۹۶).

مردی از اهالی بلخ روایت می‌کند: من با حضرت رضا^(ع) در سفرشان به خراسان بودم. روزی غذایشان را طلبید و همه خدمتکاران سیاه و غیر سیاه را بر سر سفره جمع کرد. گفتم: فدایت گردم، اگر سفره این‌ها را جدا می‌کردید؟ حضرت فرمود: باز ایست، پروردگار تبارک و تعالی همه ما یکی است و مادرمان یکی و پدر ما یکی و پاداش بستگی به کردار آدمی دارد.

امام رضا^(ع) با نشستن بر سر یک سفر با خدمتکارانشان که از لحاظ ظاهر و موقعیت اجتماعی از دید مردم جایگاهی ندارند، به آنان کرامت می‌بخشد و ملاک این رفتار را تساوی انسان‌ها از لحاظ کرامت ذاتی برمی‌شمارد، چه، خدای همه و پدر و مادرمان یکی است و کرامت اکتسابی به کردار آدمی وابسته است.

جایگاه و کرامت برابر زن و مرد

بنابر آنچه از آموزه‌های دینی به دست می‌آید زن و مرد در بُعد انسانی خویش تفاوتی با یکدیگر ندارند (ر.ک: نساء/۱) و هر دو در بهترین صورت خلق شده و روح الهی در هر دو جاری است (ر.ک: حجر/۲۹). تکالیفی نیز که خداوند بر انسان واجب کرده است تا آن‌جا که مربوط به جنسیت نمی‌شود، بین زن و مرد مشترک است (ر.ک: احزاب/ ۳۵-۳۶) و آن‌جا که جنسیت مدنظر بوده تکالیف به عدالت و متناسب با توان هر یک وضع شده است. و این باز خود تکریم هر یک از زن و مرد است. چراکه از هر یک چیزی خواسته شده که توان آن را دارد و آنچه توان آن را ندارد بر دوشش گذاشته نشده است. همچنان که نقش زن در خانواده تربیت است و نباید دغدغه‌های مالی داشته باشد، وظیفه تأمین زندگی از او خواسته نشده است (ر.ک: بقره/۲۳۳). یک زن تا در خانواده نقش دختری دارد واجب‌النفسه پدر است و آن‌گاه که پا به زندگی مشترک با همسر می‌گذارد مخارجش بر دوش شوهرش است. درعین حال همین زن مالک دارایی خویش است و حق تصرف در تمام اموال خود را

دارد (ر.ک: نساء/۳۲).

تکالیف به تناسب توان هر یک از زن و مرد وضع شده و کرامت هر یک را پاس داشته است (ر.ک: بقره/۲۸۶) در این بین نیز آن که باتقواتر است نزد خداوند گرامی تر است و کرامت اکتسابی هر یک به پارسایی اوست. (ر.ک: حجرات/۱۳)

صاحب تفسیر تسنیم در این باره می گوید: «آنچه در تشریح خطوط کلی حق مشترک و حق مختص زن و مرد استنباط می شود آن است که چیزی حق مشترک است که در تعالی روح و ارتقای انسانیت مشترک بین زن و مرد مؤثر باشد و همچنین چیزی حق مختص است که در پرورش هویت مختص زن یا مرد سهم به سزایی داشته باشد» (جوادی آملی، ۱۳۷۱: ۳۳۶).

زن رکن تأثیرگذار و تاریخ ساز در جامعه است. از این رو برای حفظ جامعه، باید کرامت اش حفظ شود و متناسب به هویت زنانه اش به ایفای نقش در جامعه بپردازد. امام خمینی (ره) می گویند:

«همان طوری که مرد در همه شئون دخالت دارد، زن هم دخالت دارد... زن ها مقام کرامت دارند، زن ها اختیار دارند، همان طور که مردها اختیار دارند، خداوند شما را با کرامت خلق کرده است (موسوی خمینی، ج ۱۱: ۲۵۴).

پاسداشت کرامت زن

پاسداشت کرامت زن موضوعی است که به چگونگی حضور زن در جامعه و خانواده جهت می دهد و نوع رفتار و موضع گیری های وی را سامان می بخشد و بر تصحیح و سالم سازی ارتباط زن و مرد تأثیر می گذارد. توجه به کرامت زن روشن کننده مسیر حضور زن در اجتماع، اشتغال، فعالیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اوست. از این رو تعامل رشد یافته و سالم با شخصیت لطیف زن در خانواده و جامعه، توجهی ویژه می طلبد که باید با کرامت و شخصیت وی هماهنگ باشد و موجب تحقیرش نشود.

زن، جامعه ساز است و انسان های سالم و رشد یافته از دامان او تا به عرش می رسند. از این رو دین اسلام کارهای سخت، سنگین و طاقت فرسا را از عهده زن برداشته است. وی مسئول تربیتی فرزندان است و تولید و تربیت نسل ها بر عهده اوست. زن ریحانه ای است که

باید بازوی مدیریت مرد در زندگی باشد (ر.ک: سید رضی، ۱۳۶۸: ۸۹۰، نامه ۳۱). آرامش روحی و روانی خانواده بر عهده اوست (ر.ک: روم: ۲۱) لطف، مهربانی، عواطف، ادب و اخلاق در پرتو مدیریت و مربیگری زن در کانون خانواده رشد می‌یابد.

استفاده از مبانی کارآمد دینی در تعامل و ارتباط زن با جامعه و همچنین جامعه با او راز کرامت و سربلندی اوست. حفظ کرامت زن در تمام دستورات و تکالیف اسلامی قابل مشاهده است، به‌ویژه دستوراتی که در حوزه خانواده وارد شده است. ازدواج آسان و هدفمند، انتخاب همسر شایسته، روابط عاطفی اعضای خانواده، چگونگی رفتار و گفتار زوج، آراستگی زن و شوهر در منزل، حفظ ارکان و پایداری به خانواده، رعایت حقوق جنسی، تأمین مخارج زندگی، نفی خشونت، مسائل حقوقی مانند طلاق و ارث و ... دستوراتی است که نتیجه آن حفظ کرامت اعضای خانواده به‌ویژه زن است. حاصل رعایت این دستورات جامعه‌ای سالم بر پایه تفکر اصیل دینی است که زمینه‌ساز تمدن بزرگ اسلامی است.

مطالعه آموزه‌های دینی این حقیقت را اثبات می‌نماید که پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) در سیره رفتاری و گفتاری خود نقش هر یک از زن و مرد را در جای خویش دیده و با ترسیم نقشه راه، وظیفه هر یک را به‌گونه‌ای تبیین کرده‌اند که در ضمن حفظ کرامت انسانی، راه تعالی و رشد بر هیچ کدام بسته نباشد. در این میان سیره امام رضا (ع) با توجه به زمانه سکان‌داری کشتی امامت به دست ایشان قابل بازخوانی است. از این رو به بررسی کرامت و جایگاه زن از نگاه امام رضا (ع) به‌ویژه در حوزه خانواده می‌پردازیم.

تشکیل خانواده و کرامت انسانی

عقل و فطرت، انسان را به تشکیل خانواده امر و از زشتی و ولنگاری نهی می‌کند؛ بنابراین ازدواج و پایبندی به کانون خانواده نشانه شخصیت انسانی و اساس تکامل زن و مرد است و مقوله‌ای است که خداوند، انسان را به آن کرامت بخشیده است. از دیگر سو ازدواج نیاز طبیعی زن و مرد است و اساس تکامل زوج (ر.ک: شیخ طوسی، ۱۴۱۴: ۵۱۸)

امام رضا (ع) این مسئله را این‌گونه بیان می‌نماید که تشکیل خانواده امری عقلی است و اگر بر فرض تأکید دین هم بر آن نبود، انسان‌های خردمند و کسانی که در پی موفقیت در زندگی هستند ازدواج را در اولویت کارهایشان قرار می‌دادند.

«لو لم یکن فی المناکحة والمصاهرة آیه محکمة ولا سنة متبعة ولا أثر مستفیض لکان فیما جعل الله فیہ من برّ القریب وتقرب البعید وتالیف القلوب... ما یرغب فی دونه العاقل اللیبب و یسارع الیه الموفق المصیب...» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۳۷۴)

: حتی اگر درباره ازدواج آیه‌ای محکم از قرآن و تأکیدی در سنت و روایتی مستفیض و مشهور نبود از آن روی که خداوند در ازدواج نیکی با نزدیکان، نزدیک شدن افراد دور دست و نرمش قلوب را قرار داده... هیچ عاقل خردمندی از آن روی بر نمی‌تافت و افراد موفق و پیروز به ازدواج پیشی می‌گرفتند.

کمال بودن ازدواج

ازدواج زمینه‌ساز آرامش روحی و روانی است و بسترساز رشد ایمان، عقاید و تکامل انسانی است. در نتیجه ازدواج نکردن نمی‌تواند زمینه رشد و بالندگی روحی را فراهم کند و مسیری رو به فضل و کمال بگشاید؛ بلکه روی برتافتن از تشکیل خانواده، انسان را از کرامتش دور می‌سازد و از دایره صالحان بیرون می‌کند. امام رضا^(ع) با اشاره به داستانی از امام باقر^(ع) بر این نکته تأکید می‌فرمایند که شخصیتی مانند حضرت فاطمه^(س) تشکیل خانواده دادند و ازدواج کردند. به این معنا که کسی در فضل و کمال همتای حضرت قرار نمی‌گیرد، اگر انتخاب مجردی فضلی بود به قطع صدیقه طاهره ازدواج نمی‌کردند.

«ان امرأة سألت أبا جعفر^(ع) فقالت: أصلحك الله انی متبتلة. فقال لها: و ما التبتل عندک؟ قالت: لا ارید التزویج أبدا. قال: لم؟ قالت: ألتمس فی ذلک الفضل، فقال: انصرفی فلو کان فی ذلک فضل لکانت فاطمة احق به منک، انه لیس احد یسبقها الی الفضل» (شیخ طوسی، ۱۴۱۴: ۳۷۰) امام رضا^(ع) فرمودند: زنی از امام باقر^(ع) پرسید و گفت: خداوند امر شما را اصلاح نماید، من زنی پرهیزکارم. امام^(ع) گفتند: به نظر تو پرهیزگاری چیست؟ گفت: هرگز قصد ازدواج ندارم. حضرت پرسیدند: برای چه؟ زن گفت: خواهان فضل خداوند هستم. امام^(ع) فرمودند: منصرف شو، اگر در این کار فضلی بود، حضرت فاطمه^(س) نسبت به آن از تو سزاوارتر بود. هیچ‌کس از ایشان در فضل، سبقت نمی‌گیرد.

ضرورت ازدواج

پوشیده نیست که برای هر کاری زمانی است و پیشی گرفتن در امور و تأخیر انداختن آن شایسته نیست. (احسائی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۲۹۵) ازدواج نیز از این کار مستثنی نشده و به تأخیر انداختن آن از طراوت و شادابی اش می‌کاهد و گاه به تأخیر افتادن اش زمینه بی‌احترامی به شخصیت فرد یا به چالش کشیدن کرامت انسانی را فراهم می‌کند که نمونه‌هایی از آن را در مراجعه به فال‌گیرها، رَمال‌ها، بخت‌گشاها یا تحقیر شخصیت‌ها به‌خصوص دربارهٔ دختران مشاهده می‌کنیم.

امام رضا^(ع) به‌منظور حفظ کرامت دوشیزگان بر به‌هنگام ازدواج نمودن تأکید می‌کند و این نکته را با نقل روایتی که در آن با تشبیهی ظریف دختران را به میوه درختان تشبیه کرده‌اند، بیان می‌دارند چراکه اگر در ازدواج آنان تأخیری رخ دهد چه‌بسا آسیب‌ها و فتنه‌هایی دامن‌گیر آن‌ها شود که هرگز جای جبران ندارد:

«نزل جبرئیل علی النبی^(ص) فقال: یا محمدُ انَّ ربَّک یُفَرِّئُک السلامَ و یقول: انَّ الأَبکارَ من النِّساءِ بمنزلةِ الثَّمْرِ علی الشَّجرِ، فاذا اِنْعَمَ الثَّمَرُ فلا دَواءَ له الاَّ اجْتناؤُهُ و الاَّ أفسدته الشَّمسُ و غَیْرته الرِّیْحُ و انَّ الأَبکارَ اذا ادْرکن ما تُدرک النِّساءُ فلا دَواءَ لهنَّ الاَّ البُعولُ و الاَّ لم یُومن علیهنَّ الفتنَةُ. فصعدَ رسولُ الله^(ص) المنبرَ فخطبَ الناسَ ثم اعلَمهم ما أمرهم اللهُ به» (شیخ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۶۰).

امام رضا^(ع) فرمود: جبرئیل نزد پیامبر اکرم^(ص) آمد و گفت: ای محمد، پروردگارت تو را سلام می‌رساند و می‌فرماید: دوشیزگان همچون میوه روی درخت هستند. میوه چون برسد برای آن چاره‌ای جز چیدن نباشد وگرنه آفتاب آن را فاسد و باد آن را خراب می‌کند. دوشیزگان نیز هرگاه به مرحله رشد زنان برسند، آنان را دارویی جز شوهر کردن نباشد وگرنه از گمراهی و فساد ایمن نخواهند بود. پس، رسول خدا^(ص) بالای منبر رفت و مردم را جمع کرد و فرمان خداوند را به آگاهی آنان رساند.

انتخاب همسر و حفظ کرامت

اولین رکن ازدواج، انتخاب همسر است که ارزش و حساسیت زیادی دارد و زندگی زوج و خانواده آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. (ر.ک: کلینی، ج ۵: ۳۳۲) چه بسا بی‌توجهی در انتخاب همسر عواقبی جبران‌ناپذیر داشته باشد و به جایگاه و شخصیت هر یک از زوج ضربه‌های جبران‌ناپذیری وارد کند و کرامت فردی و اجتماعی آنان را به چالش بکشد. کم نیستند زنان و مردانی که به دلیل انتخاب سطحی و ناصحیح، با فردی ازدواج کرده‌اند که هیچ تناسبی با شخصیت ایشان و خانواده‌شان نداشته‌اند؛ بنابراین ناگزیر به جدایی یا ادامه زندگی با شرایط حداقلی شده‌اند. علاوه بر این مجبور شده‌اند از آبرو، جایگاه فردی و اجتماعی و کرامت خویش دست بشویند. امام رضا^(ع) در تشبیهی بسیار ظریف و دقیق این شرایط را به نقل از پیامبر اکرم^(ص) به تصویر کشیده‌اند:

«النکاح رِقٌّ فاذا انکح احدکم ولیده فقد ارقّها فلینظر احدکم لمن یرقّ کریمته»

(شیخ حرعاملی، ج ۱۴: ۵۲)

ازدواج بندگی [و پذیرش مسئولیت] است. پس هر که از شما دختر و جگرگوشه‌اش را شوهر دهد او را به بندگی داده است. پس هر یک از شما باید بنگرد که فرزند گرامی و عزیز خود را به بندگی چه کسی می‌دهد.

در این روایت نکات ظریفی دربارهٔ حفظ کرامت زن نهفته است که اشاره به آن خالی از لطف نیست. نخست آن‌که حضرت ازدواج دوشیزگان را از دریچه اقدام پدر می‌بیند و دقت و حساسیت را از پدران می‌خواهند چه این‌که دوشیزگان با توجه به لطافت روحی و حساسیت‌های سن جوانی چه بسا نتوانند در شناخت مردان چندلایه، پیروز میدان باشند و تشخیصی استوار داشته باشند. دیگر اینکه در مقابل تعبیر سنگین «رق: بندگی»^۱ تعبیرهای «ولیده و کریمته» را آورده‌اند که کرامت دختران محفوظ بماند و تصویری مثبت از شخصیت آن‌ها ایجاد شود.

در سبک زندگی امام رضا^(ع) و دیگر امامان معصوم^(ع) کرامت انسان‌ها وابسته به ظاهر و

۱. تعبیر رِق که برای ازدواج بیان شده می‌تواند به این نکته اشاره داشته باشد که هر یک از زن و مرد با ورودش به زندگی بار مسئولیت سنگین آن را باید به دوش کشد و به‌مانند بنده‌ای که پاسخگوی مولای خویش است، هر یک از زوج باید پاسخ‌گوی مسئولیت زندگی باشند.

دارایی آن‌ها نیست. همان‌گونه که خداوند گرامی‌ترین انسان‌ها را باتقواترین آن‌ها برمی‌شمارد (ر.ک: حجرات/۱۳) امام رضا^(ع) نیز ارزش را برای مسائل درونی و قابلیت‌ها می‌بینند. از این رو در هشداری معنادار، خانواده‌ها را از توجه کوتاه‌بینانه به مسائل ظاهری و مادی بازمی‌دارند و می‌فرمایند:

إِنْ خَطَبَ إِلَيْكَ رَجُلٌ رَضِيَتْ دِينَهُ وَخُلِقَهُ فَرَوْجَهُ وَلَا يَمْنَعُكَ فَقْرُهُ وَفَاقَتَهُ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ... وَانْ يَكُونُوا فَقْرًا يَغْنَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰: ۳۷۲).

اگر مردی از تو خواستگاری کرد که از دین و اخلاقش راضی بودی، با وی ازدواج کن و فقر و تنگدستی او مانع ازدواجت نباشد. خداوند متعال فرمود: اگر فقیر و تنگدست باشند، خداوند از فضل خود آنان را بی‌نیاز می‌سازد؛ خداوند گشایش دهنده و آگاه است.

از دیگر سو امام رضا^(ع) به دین‌داری همسر توجه کرده و وجود برخی مفساد اخلاقی را در شخص به منزله لغزش‌های بزرگ‌تری قلمداد و به این معنا اشاره کرده‌اند که گناهان به‌ظاهر کوچک در شخص نشانه و زمینه گناهان بزرگ‌تر در اوست. پس اگر در شخصی لغزش‌هایی خاص دیده می‌شود، نمی‌توان به‌سادگی از آن گذشت بلکه باید آن را پنجره‌ای رو به شخصیت واقعی و نهاد فرد دانست. حضرت می‌فرمایند:

«وَأَيُّكَ أَنْ تَزُوجَ شَارِبَ الْخَمْرِ، فَإِنَّ زَوْجَتَهُ فَكَأَنَّهَا قَدَّتْ أَلِيَّ الزَّانَا» (قمی، ۱۴۰۶: ۲۸۰):
بپرهیز از ازدواج با کسی که شراب می‌نوشد. اگر چنین کنی گویا به زنا روی آورده‌ای.

در توضیح روایت باید گفت که استفاده از مواد الکلی و نوشیدن شراب آثار جبران‌ناپذیر فراوانی دارد (ایروانی، ۱۳۹۱: ۱۵۹-۱۶۰) که از آن میان از بین رفتن غیرت و مسئولیت‌پذیری در قبال خانواده است. پس چه‌بسا که چنین شخصی بسترهای فجور و لغزش همسرش را فراهم آورد و دسته کم از آن جلوگیری نکند.

مراسم ازدواج و حفظ کرامت

بزرگداشت ازدواج از جمله مسائلی است که در حفظ حرمت و کرامت زن و جایگاه

خانواده بسیار اهمیت دارد. ازدواج و تشکیل خانواده پایدار که بر اساس میزان‌های شرع پایه‌ریزی می‌شود به آن میزان مهم است که مناسب است برای آن مراسم برگزار شود، اطلاع‌رسانی شود و مردم نیز دعوت و اطعام شوند (ر.ک: موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۲۳۸) در این باره امام رضا^(ع) با نقل سیره پیامبر اعظم^(ص) در ازدواج با آمنه دختر ابوسفیان به سنت بودن مراسم اطعام اشاره می‌کنند:

إِنَّ النَّجَاشِيَّ لَمَّا خَطَبَ لِرَسُولِ اللَّهِ^(ص) أَمِنَةَ بِنْتِ أَبِي سُفْيَانَ فَزَوَّجَهُ دَعَا بِطَعَامٍ وَ قَالَ: إِنَّ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ الْإِطْعَامَ عِنْدَ التَّزْوِيجِ: نجاشی وقتی که از آمنه دختر ابوسفیان، برای رسول خدا خواستگاری کرد و ایشان را به نکاح رسول‌الله درآورد؛ ولیمه داد و گفت: از آداب پیامبران در هنگام تزویج، ولیمه است» (کلینی، ج ۵: ۳۶۷).

دقت در زمان برگزاری مراسم نیز در حفظ کرامت و آرامش زن و مرد تأثیر فراوان دارد از این رو مستحب است که عروسی در شب واقع شود و مراسم اطعام در شب یا ظهر. (ر.ک: موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۲۳۸) امام رضا^(ع) در این باره می‌فرمایند:

من السنة التزويج بالليل لأن الله جعل الليل سكنا والنساء إنما هن سكن.
(کافی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۳۶۶)

از سنت پیامبر^(ص) عروسی در شب است. چه، خداوند شب را مایه آرامش قرار داده است و زنان نیز مایه آرامش هستند.

مهریه و گرامیداشت ارزش زن

اسلام جایگاه انسانی زن را در بالاترین حد گرامی داشته است. این موضوع از جنبه‌های مختلف قابل پیگیری است. یکی از بارزترین و مهم‌ترین آن‌ها مهریه است. مهریه، پیشکشی است که مرد در هنگام ازدواج به همسرش تقدیم می‌کند (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۶۱) تا صداقت خویش را در این خواستگاری به اثبات رساند. با این‌که زن و مرد هر دو به ازدواج و تشکیل خانواده نیازمند هستند ولی مهریه بر دوش مرد گذاشته شده است تا لطافت روح و

کرامت زن حفظ شود (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰: ۳۵۰). درجه اهمیت مهریه را می‌توان از آن جا فهمید که باید هنگام خواندن عقد مشخص باشد و در صیغه عقد نیز ذکر شود (ر.ک: موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۲۹۷) امام رضا^(ع) به نقل از پدران بزرگوارشان درباره بزرگی گناه انکار مهریه فرموده‌اند:

ان الله تعالی غافر كل ذنب الا من جحد مهرا (مجلسی ۱۴۰۳، ج ۱۰۰: ۱۲۹).

: خداوند متعال بخشاینده هر گناهی است مگر گناه آن که مهریه را انکار کند. مهریه حق زن است و خداوند تبارک و تعالی از حق خود (حق الله) اگر بگذرد از حق دیگران نمی‌گذرد پس انسان باید حق مردم (حق الناس) را جبران کند و رضایت آن‌ها را جلب کند. از این رو امام می‌فرماید: انکار مهریه نابخشودنی است. یعنی حق الناس است و ابتدا فرد باید رضایت طرف مقابل را جلب کند.

مهریه حق ویژه زن است و کسی اجازه تصرف در آن را ندارد. حتی پدر دختر که اجازه ازدواج به دست اوست ولی نمی‌تواند در مهریه دخترش دست ببرد. بنابراین حضرت رضا^(ع) در پاسخ به این که مردی دخترش را عروس کرده، آیا می‌تواند مهریه‌اش را استفاده کند؟ فرمودند: «لیس له ذلک» (شیخ حر عاملی، ج ۱۵: ۲۷): برای پدر چنین حقی نیست.

امور اقتصادی و کرامت زن

یکی دیگر از جنبه‌های حفظ کرامت زن در اسلام، در مسائل اقتصادی است. در خانواده‌ای که اسلام نظام آن را ترسیم کرده است، تأمین مخارج روزمره زندگی به عهده مرد است نه زن (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۴: ۱۳). زن بر اساس کرامت و جایگاهی که دارد نمی‌تواند وظیفه نان‌آوری را برعهده بگیرد. این خلاف کرامت یک زن است که از صبح تا غروب در بیرون از خانه برای تأمین زندگی خانواده‌اش زحمت بکشد. زن باید بر اساس روحیات خود کارهایی متناسب با جایگاه‌اش انجام دهد. اداره امور منزل، تربیت صحیح فرزندان، حفظ کانون خانواده و تدبیر و حفظ ساختار منزل و حفظ ارزش‌های اعضای خانواده و تأمین آرامش روحی و فکری مرد برعهده زن است. زن مدیریت درون منزل را بر عهده دارد و بازوی قوی مدیریت خانواده است. این یکی از رسالت‌های زن در خانواده اسلامی و رضوی است. امام رضا^(ع) می‌فرماید:

«الأنتی فی عیال الذکر إن احتاجت وعلیه أن یعولها وعلیه نفقتها ولیس علی المرأة أن تعول الرجل، ولا تؤخذ بنفقتها ان احتاج» (شیخ صدوق، ۱۳۸۶، ج ۲: ۵۷۰)، زن، عیال مرد و نفقه خوار او است. اگر زن نیاز پیدا کند بر مرد است که تأمین‌اش نماید و نفقه وی بر مرد است. اما بر زن واجب نیست مخارج شوهر را بپردازد و در موقع نیاز به او کمک کند.

ایشان زن را درباره نفقه فرزند نیز مسئول نمی‌دانند و می‌فرمایند:

«...لا تؤخذ المرأة بنفقة ولدها»: مسئولیت تأمین مخارج فرزند برعهده مادر

نیست (همان: ۵۲۴)

در خانواده مد نظر اسلام بار مالی بر دوش زن نهاده نشده است و انتظاری از او در این زمینه نیست. از دیگر سو بر مرد واجب است نفقه و آنچه مورد نیاز زن برای یک زندگی است آماده کند و در صورتی که برای مرد وسعت مالی فراهم آمد، لازم است زندگی همسرش را توسعه دهد. امام رضا^(ع) می‌فرمایند: «صاحب النعمة يجب علیه التوسعة عن عیاله» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۴: ۱۱): بر صاحب نعمت لازم است که بر خانواده‌اش وسعت دهد. پوشیده نیست که این توسعه به معنای اسراف و تجمل نیست. بلکه مرد باید آن میزان از وسعت را فراهم کند که نیازهای واقعی خانواده و همسرش فراهم آید و زن چشم به غیر نداشته باشد یا ناگزیر نباشد برای تأمین برخی نیازها به انتخاب شغلی در بیرون منزل اقدام کند که با کرامت‌اش ناسازگار است.

حفظ آراستگی و گرامی‌داشت مقام زن

اسلام حفظ کرامت زن را یک سویه ندیده است، بلکه با ریشه‌یابی انحرافات، لغزش‌های احتمالی و امور متغایر با کرامت، راه‌های پیشگیری از نابودی کرامت را نیز توصیه کرده است. یکی از مسائلی که ممکن است نظام خانواده و در نتیجه کرامت زن را از بین ببرد بی‌توجهی به نیازهای روانی و جنسی زن است. زن باید بتواند به همسرش افتخار کند و او را پشتوانه زندگی خویش بداند و نیازهای روانی، عاطفی و جنسی خود را از جانب او تأمین کند. از این رو مرد باید برای حضور در کنار همسرش خویش را آماده کند. امام علی بن موسی الرضا^(ع)

می‌فرمایند:

«اخبرنی ابی عن ابیه عن آباءه^(۷): ان نساء بنی اسرائیل خرجن من العفاف الی الفجور، ما اخرجهن الا قلة تهیئه ازواجهن وقال: انها تشتهی منک مثل الذی تشتهی منها»: پدرم به نقل از پدران بزرگوارشان خبر داده است که زن‌های بنی اسرائیل از عفاف خارج شدند و مرتکب گناه گردیدند. آن‌ها را جز کمی آراستگی همسرانشان خارج نکرد و فرمود: همانا زن از تو همان چیزی را می‌خواهد که تو از او می‌خواهی (طبرسی، ۱۳۹۲: ۸۱).

امام رضا^(۷) در این روایت با ریشه‌یابی خطای زنان بنی اسرائیل یعنی بی‌توجهی به آراستگی ظاهری همسرانشان، به یکی از نیازهای زنان که گاه کمتر به زبان می‌آورند اشاره می‌کنند و به این ترتیب شوهران را به این جنبه از نیازهای همسرانشان توجه می‌دهند. امام رضا^(۷) در سیره عملی خویش نیز به این مسئله توجه داشتند و حتی موهای سر و صورت خویش را رنگ می‌کردند و در جواب پرسش‌های اعتراض گونه برخی از اطرافیان، آراستگی شوهر را زمینه عفت و پاکدامنی زنان معرفی می‌کردند. نکته شایسته یادآوری این‌که در روایتی که پس از این نقل می‌شود امام حتی راه فهم نیاز زنان را نیز به مخاطب یادآوری می‌کنند:

عن ذروان المدائنی قال: «دخلت علی ابی الحسن ثانی فاذا هو اختضب. فقلت جعلت فداک قد اختضبت؟ فقال: نعم ان فی الخضاب لأجرا اما علمت ان التهیئه تزید فی عفة النساء؟ ایسرک انک اذا دخلت علی اهلک فرایتها علی مثل ما تراک علیه اذا لم تکن علی تهیئه؟ قال قلت: لا قال: هو ذاک» ذروان مدائنی گوید بر امام رضا^(۷) وارد شدم. اتفاقاً ایشان مشغول خضاب کردن (رنگ کردن مو با حنا) بودند. گفتم: فدایت شوم شما خضاب کرده‌ای؟ فرمود: بلی خضاب کردن اجر و ثواب بسیاری دارد. آیا نمی‌دانی که آراستن ظاهر به عفت و پاکدامنی زنان می‌افزاید؟ (طبرسی، ۱۳۹۲: ۷۹)

روابط عاطفی و پاسداشت مقام زن

پاسداشت مقام انسانی زن نه تنها به فراهم آوردن امکانات مادی بلکه به پاسخ‌گویی به

تمام نیازهای واقعی اوست. زن و مرد نیازمند تشکیل زندگی مشترکی هستند که بر پایه محبت بنا شده و میوه آن آرامش باشد. اظهار محبت روشی برای نشان دادن عشق و دوستی به طرف مقابل است. بسیاری از پیوندهای زناشویی که به شکست گراییده بیانگر از بین رفتن مهر و دوستی دو طرف است. اظهار علاقه باید تجدید شود این خود مایه استواری رابطه زوج است (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۵۶۹) ابراز علاقه شوهر به همسرش، زن را به خانواده پای‌بند و وفادار می‌کند و از بسیاری از آسیب‌های روانی و عاطفی پیشگیری می‌نماید. در سیره امام رضا^(ع) نقل شده است که ایشان در مدح و ستایش همسر خویش هنگام ولادت فرزندشان جوادلایمه^(ع) فرمودند: قدست امّ ولدته. قد خلقت طاهره مطهره: مقدس است مادری که به دنیا آوردش و طاهر و پاک خلق شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۰: ۱۵) از دیگر سو زن هم باید شوهر خود را دوست داشته باشد و در هر شرایطی محبت خویش را ابراز کند، تا مبدا مرد به بیرون از خانه امید بندد.

تأمین نیازهای جنسی و حفظ کرامت زن

آموزه‌های دینی در مادی‌ترین نیازهای جسمی نیز حفظ کرامت انسانی را مورد توجه قرار داده است. اسلام به روشنی وظایف مرد و زن را در تأمین نیازهای جنسی در زندگی زناشویی بیان داشته است.^۲ سبک زندگی رضوی هم به این مسئله توجه کرده است. توجه به نیازهای جنسی همسر و نهی از ترک آن، از ابتدایی‌ترین حقوق حاکم در خانواده است. تأمین نیازهای جنسی زمینه‌ساز حفظ پایه‌های خانواده شمرده می‌شود. صفوان بن یحیی از امام رضا^(ع) درباره مردی سؤال کرد زن جوانی دارد و ماه‌ها با وی نزدیکی نکرده است و مقصودش نیز ضرر زدن به این زن نیست بلکه مصیبتی است که به آن‌ها رسیده، آیا وی در این کارش گناهکار است؟ «قال: إذا ترکها أربعة أشهر کان آثماً بعد ذلک» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۴۱۲): حضرت فرمود: «اگر چهار ماه رهاش کند بعد از آن گناهکار است. در روایتی دیگر در ادامه حدیث آمده: مگر آنکه زن به شوهرش اجازه بدهد.

در روایتی دیگر امام رضا^(ع) درباره قبح دوری‌گزیدن مرد از زنش چنین می‌فرماید: «اعلم یرحمک الله أن الایلاء أن یحلف الرجل أن لا یجامع امرأته فله إلی أن تذهب أربعة أشهر، فان

۲. برای اطلاع بیشتر ر.ک: سید محمود مرویان (۱۳۹۴) خانواده و تربیت جنسی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

فء بعد ذلك وهو أن يرجع إلى الجماع فهى امرأته و عليه كفارة اليمين، وإن أبى أن يجامع بعد أربعة أشهر قيل له: طلق فان فعل وإلا حبس فى حظيرة من قصب و يشد عليه فى المأكل والمشرب حتى يطلق»: خداوند تو را رحمت کند پس بدان که ایلا بر ترک آمیزش با زن سوگند بخورد پس تا چهار ماه حکم ایلا باقی است (و به او مهلت داده می‌شود) بعد از آن اگر از تصمیم خود برگشت که با زن نزدیکی کند و کفاره قسم بر او لازم می‌شود و اگر بعد از چهار ماه هم از آمیزش امتناع کرد به او گفته می‌شود که باید زن را طلاق دهی. اگر طلاق داد که هیچ وگرنه باید او را حبس کنند و در خوردن و آشامیدن بر او سخت گیرند تا طلاق دهد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱: ۱۷۰).

از آن جا که ارتباط آزاد زن و مرد ممنوع است، از نگاه قرآن اعمالی از قبیل زنا (اسراء/ ۳۲)، ازدواج با زن شوهردار (نساء / ۲۴) و شوهران متعدد برای یک زن پذیرفتنی نیست.

نتیجه‌گیری

کرامت، شرافت درونی و دوری از پستی و لثامت نفس است. این کرامت مخصوص زن یا مرد نیست و بنا بر آموزه‌های دینی زن و مرد در بُعد انسانی خویش تفاوتی با یکدیگر ندارند و هر دو در بهترین صورت خلق شده و روح الهی در آن‌ها جاری است. تکالیف نیز تا آن‌جا که به جنسیت مربوط نمی‌شود، بین زن و مرد مشترک است و آن‌جا که جنسیت مدنظر بوده تکالیف به عدالت و متناسب با توان هر یک وضع شده است. این مقوله خود تکریم هر یک از زن و مرد است.

پاسداشت کرامت زن موضوعی است که به چگونگی حضور زن در جامعه و خانواده جهت می‌دهد و نوع رفتار و موضع‌گیری‌های وی را سامان می‌بخشد و بر تصحیح و سالم‌سازی ارتباط زن و مرد تأثیر می‌گذارد.

ازدواج، تعاملی اجتماعی است که نقش مهمی در کرامت انسان دارد و زمینه‌ساز آرامش روحی و روانی است و بسترساز رشد ایمان، عقاید و تکامل انسانی قلمداد می‌شود. در نتیجه ازدواج نکردن یا به تأخیرانداختن آن نمی‌تواند زمینه رشد و بالندگی روحی را فراهم کند؛ بلکه روی برتافتن از تشکیل خانواده، انسان را از کرامت‌اش دور می‌کند و از دایره صالحان بیرون می‌افکند.

انتخاب ناصحیح همسر، توجه به مسائل مادی و کم ارزش دانستن مسائل درونی و بی‌توجهی به برخی از ناهنجاری‌های رفتاری، بی‌توجهی به نیازهای روانی، جسمی و جنسی همسر از مسائلی است که در کلام امام رضا^(ع) به‌عنوان چالش‌های فرا روی خانواده و در نتیجه کرامت انسانی زن به آن اشاره شده است.

میزان مهریه و صداق دانستن آن در ازدواج، اطلاع‌رسانی، بزرگداشت و دقت در زمان برگزاری مراسم ازدواج از مسائلی است که در حفظ کرامت و آرامش زن و مرد تأثیر فراوان دارد.

در نظام خانواده اسلامی تأمین مخارج روزمره زندگی برعهده مرد است. زن بر اساس کرامت و جایگاهی که دارد لازم نیست وظیفه نان‌آوری را برعهده گیرد. زن باید بر اساس روحیات خود کارهایی متناسب با جایگاه‌اش انجام دهد.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه، (۱۳۸۶) سید رضی، ترجمه محمدتقی جعفری، تهران، ناشر: شرکت تعاونی کار آفرینان فرهنگ و هنر.

ابن اثیر (۱۳۶۴) *النهايه في غريب الحديث*، تحقيق محمود محمد الطناحي، چهارم، قم، مؤسسه اسماعيليان.

ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق)، *معجم مقاييس اللغة*، تحقيق عبد السلام محمد هارون، مكتبة الاعلام الاسلامي.

ابن منظور (۱۴۰۵ ق) *لسان العرب*، قم، نشر ادب حوزه.

احسائي، ابن ابی الجمهور (۱۴۰۳ق) *عوالي اللئالی*، قم، سیدالشهدا، اول.

ایروانی، جواد و علی جلاتیان (۱۳۹۱) *مصرف صحیح از نگاه اسلام*، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

بخاری (۱۴۰۱ق) *صحیح البخاری*، دارالفکر، افست از چاپ دارالطباعة استانبول.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۱) *زن در آیینه جلال و جمال*، تهران، مرکز فرهنگی رجا.

----- (۱۳۶۶) *کرامت در قرآن*، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجا.

جوهری، اسماعیل (۱۴۰۷ق) *الصحاح*، تحقيق احمد عبد الغفور العطار، چهارم، بیروت، دارالعلم للملایین.

حر عاملی، محمد (بی تا) *وسائل الشیعه*، تحقيق محمد رازی، بیروت، دار احیا التراث العربی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۶) *لغت نامه*، ج ۳۷، تهران، دانشگاه تهران.

راغب اصفهانی، حسین (۱۴۰۴ق)، *مفردات غریب القرآن*، دوم، دفتر نشر کتاب.

صدوق، محمد (۱۳۸۶ ق) *علل الشرایع*، نجف، مکتب حیدریه.

طبرسی، حسن (۱۳۹۲ ق) *مکارم الاخلاق*، چاپ ششم، منشورات شریف رضی.

طریحی، فخرالدین (۱۳۶۷) *مجمع البحرين*، تحقيق احمد حسینی، چاپ دوم، مکتب نشر الثقافه الاسلامیه.

طوسی، محمد (۱۴۱۴ق) *الأمالی*، اول، قم، دار الثقافه.

----- (۱۳۶۵) *تهذیب الاحکام*، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

عطاردی، عزیزالله (۱۴۰۶ق) *مسند الامام رضا^(ع)*، مشهد، کنگره جهانی امام رضا^(ع).

فراهیدی، خلیل (۱۴۱۰ق) *کتاب العین*، تحقيق مهدی مخزونی و ابراهیم سامرائی، دوم، مؤسسه دار الهجره.

قرشی، علی اکبر (بی تا) *قاموس القرآن*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

قمی، علی بن بابویه (۱۴۰۶ق)، *فقه الرضا*، اول، قم، مؤسسه آل بیت^(ع) لاحیاء التراث.

کلینی، محمد (۱۳۶۲) *الروضة من الکافی*، ج ۸، تحقيق: علی أكبر غفاری، تهران، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامیه.

----- (۱۳۶۷) *الکافی*، تحقيق: علی أكبر غفاری، تهران، چاپ سوم، دار الکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق) *بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الأطهار*، سوم، بیروت، دار احیا التراث العربی.

مرویان، سید محمود (۱۳۹۴) **خانواده و تربیت جنسی**، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۰) **تحریر الوسیله**، ج ۲، دوم، قم مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
----- (۱۳۶۱)، **صحیفه نور** (مجموعه‌ی رهنمودهای امام خمینی)، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب
اسلامی.